

บทที่ ๔

แนวความคิดเรื่องอัตตาหรือตัวตนของฝ่ายนาสติกะ

ปรัชญาจรวาก

ปรัชญาจรวาก เป็นปรัชญาสารวาท (Materialism) หรือวัตถุนิยมระบบเดียว—ของอินเดีย ซึ่งเป็นแนวความคิดเห็นขัดแย้งกับคำสอนของปรัชญาระบบอื่น ๆ ของอินเดียทั้งหมด

แนวความคิดเรื่องอัตตาหรือตัวตนตามคำสอนของปรัชญาจรวากนั้น จรวากปฏิเสธการมีอยู่ของตัวตนที่เที่ยงหรืออาตมันโดยสิ้นเชิง จรวากถือว่าอาตมันหรือจิต หรือวิญญาณ เป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงเป็นเอกเทศต่างหากจากร่างกาย สสาร หรือวัตถุเท่านั้นที่มีอยู่จริง ที่เป็นความจริงอันคัมภีร์ เพราะเป็นสิ่งที่รู้ได้โดยทางประสาทสัมผัส โดยการประจักษ์

ปรัชญาจรวากถือว่า โลกและทุก ๆ สิ่งในโลกเกิดขึ้นด้วยการประชุมกันของธาตุ ๔ อันได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ เมื่อธาตุทั้งสี่มาประชุมกันหรือรวมกันอย่างถูกส่วนก็เกิดพืช สัตว์ และมนุษย์ ขึ้นมา ธาตุทั้งสี่เท่านั้นที่เป็นสิ่งเที่ยงแท้และดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ สิ่งทีนอกเหนือจากธาตุทั้งสี่เป็นต้นว่า นรก สวรรค์ ชีวิตในโลกหน้า พระผู้เป็นเจ้า วิญญาณ หรือ อาตมัน เป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง และแม้แต่สิ่งที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของธาตุทั้งสี่นั้นก็ไม่ใช่ มีการเกิดขึ้นเปลี่ยนแปลงไป และเสื่อมสลายไปได้ในที่สุด

จิต วิญญาณ หรืออาตมัน เกิดขึ้นต่อเมื่อธาตุมาประชุมกันอย่างถูกส่วนสัมปชัญญะและความสามารถรับรู้สิ่งต่าง ๆ ได้จึงเกิดขึ้น เพราะฉะนั้นจิตจึงเป็นแต่เพียงผลพลอยได้ที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของวัตถุ สัมปชัญญะหรือความรู้สึกตัว (consciousness) ที่เนื่องกับจิตก็คือคุณสมบัติอย่างหนึ่งของ วัตถุหรือสสารนั่นเอง ไม่มีจิตหรือสัมปชัญญะที่มีอยู่โดยปราศจากร่างกายซึ่งเป็นวัตถุหรือ สสาร

วิญญาณก็ดี จิตก็ดี อาตมณั้ก็ดี ไม่อาจรู้ได้โดยการประจักษ์ เราไม่เคยมีประสบการณ์กับมันมาก่อน ไม่ว่าจะโดยการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส หรือ การสัมผัส

อตฺตาหรือตัวคนในความหมายที่เป็นศูนย์กลางของความเปลี่ยนแปลง ของสรรพสิ่ง อตฺตาหรือตัวคนในความหมายของศูนย์รวมของคุณสมบัติทั้งหลายของสรรพสิ่ง อตฺตาหรือตัวคนในความหมายที่หมายถึงสิ่งที่มีอยู่โดยตัวเอง ไม่ได้กำเนิดมาจากอะไร และไม่เปลี่ยนแปลง นั้น ตามทรรศนะของจรวากเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง จรวากเห็นว่า สิ่งที่เราเรียกกันว่า อตฺตาหรืออาตมณั้ ก็คือร่างกายที่มีสัมปชัญญะซึ่งเกิดขึ้นจากการรวมตัวของธาตุทั้งสี่นั่นเอง ฉะนั้น อตฺตาของจรวากจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้และแตกดับได้ การแตกดับของร่างกายเมื่อคนหรือสัตว์ตาย ก็คือ การแตกดับโดยสิ้นเชิงของอตฺตา

ปรัชญาเซน

คำว่า " เซน " นี้ มีรากศัพท์มาจากคำว่า " ชินะ " ซึ่งแปลว่า " ผู้พิชิต " เป็นคำที่ใช้กับผู้ที่พิชิตกิเลสตัณหาได้แล้ว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือหมายถึง " จีวะ " (Jiva) ที่หลุดพ้นแล้วนั่นเอง

เมื่อพิจารณาแล้ว เราจะพบว่า เซน ก็เป็นอีกลัทธิหนึ่งของอินเดียนิยมที่ยอมรับว่า มีสิ่งที่เที่ยงแท้ซึ่งเรียกกันว่า " อตฺตา " หรือ ตัวคน อภิปรัชญาของลัทธิเซนนี้จะมีลักษณะเป็น พหุสัจนิยม (Pluralistic Realism) หรือ สัมพัทธสัจนิยม (Relativistic Realism) กล่าวคือ จะถือว่าสิ่งแท้จริงมีจำนวนมากหลายด้วยกัน โดยลัทธิเซนจะเรียกวัตถุ (matter) ว่า อชีวะ หรือ ปุทฺทละ และเรียกวิญญาณ (Spirit) ว่า จีวะ ทั้งวัตถุและวิญญาณนี้ต่างก็เป็นสิ่งแท้จริง โดยสภาพของมันเอง และต่างก็ประกอบขึ้นด้วยปริมาณจำนวนมากหลายด้วยกัน

ปรัชญาเซนได้อธิบายถึงสสาร (substance) ไว้ว่า สสารจะมีคุณสมบัติอยู่มากมายแต่แบ่งออกได้เป็น ๒ อย่าง คือ คุณสมบัติที่เที่ยงแท้และไม่เที่ยง

แต่ คุณสมบัติที่เที่ยงแท้จะเป็นสิ่งที่ติดตัวสสารอยู่เสมอตราบเท่าที่สสารนั้นยังมีอยู่
จัดเป็นคุณสมบัติปฐมภูมิ ส่วนคุณสมบัติประเภทหลังจัดเป็นคุณสมบัติทุติยภูมิ คือเป็น
คุณสมบัติที่ไม่เที่ยงแม้ว่าสสารจะไม่มีอยู่ก็สามารถดำรงอยู่ได้

คามทรรศนะของปรัชญาเซนข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า ได้แบ่งสสารออกเป็น
๒ ประเภท คือ จีวะ (Jiva) และ อจีวะ (Ajiva) ซึ่งจีวะก็ได้แก่
วิญญาณที่มีสัมปชัญญะ (conscious spirit) และอจีวะก็คือสิ่งที่ไม่สัมปชัญญะ
และไม่ใช้วิญญาณ อจีวะในที่นี้ไม่ได้หมายถึงเฉพาะวัตถุที่เรียกว่า " ปุทคละ " (Pudgala) เท่านั้น แต่หมายรวมถึงอวกาศ (space) การเคลื่อนไหว (motion) การหยุดนิ่ง (rest) และเวลา (time) ด้วย ส่วน
วิญญาณและช่องว่าง (space) หรือจีวะที่เรียกว่า ปุทคละ ธรรมะ อธรรมะ
และ อากาศ นี้ ถูกเรียกว่า อัสติกายะ (asti - kāya) หรือ สสารซึ่งประ-
กอบขึ้นด้วยสัดส่วนที่มีการกินที่ในอวกาศ ในขณะที่เวลา (kāla) เป็นเพียง
อนาสติกายะ (anasti - kāya) คือ สิ่งซึ่งไม่มีการกินที่ในอวกาศ

สิ่งที่เรียกว่า "จีวะ" (Jiva) ในปรัชญาเซนนี้มีความหมายเทียบ
เท่ากับคำว่า "อาคมัน" หรือ "ชีวาคมัน" ในปรัชญาอุปนิษัท หรือ เทียบเท่า
"ปุรุชะ" ในปรัชญาasanghya แต่ในปรัชญาอินเดียนั้น เวลาก็กล่าวถึง
"จีวะ" (อาคมัน ชีวาคมัน ปุรุชะ) แล้ว มักจะเพ่งเล็งหมายถึงสิ่งที่มีชีวิตที่ประกอบ
ขึ้นด้วยร่างกายและวิญญาณรวมกัน แต่คำว่า "จีวะ" ในปรัชญาเซนนี้จะหมายถึง
เฉพาะ "ส่วนที่เป็นวิญญาณ" เท่านั้น ไม่ได้หมายความรวมถึงร่างกายด้วย ถึง
แม้ว่าร่างกายจะเป็นที่อยู่ของจีวะนั้นก็ตามที

กล่าวโดยทั่วไป ความคิดเรื่องจีวะก็ตรงกับความคิดเรื่องอาคมัน หรือ
ปุรุชะของสำนักอื่น ๆ ของอินเดีย แต่ตามนัยของคำในแก่นิรุกติศาสตร์ คือ "สิ่งที่มี
ชีวิตหรือสิ่งที่มีวิญญาณครอง" ทรรศนะนี้ในครั้งแรกน่าจะเนื่องมาจากการ
สังเกตลักษณะของชีวิต ไม่ใช่เนื่องมาจากการค้นหาหลักเมตตาฟิสิกส์ที่เป็นพื้นฐานแสดง
ความมีอยู่ของบุคคล เพราะฉะนั้น จึงเป็นการถูกต้องที่จะถือศัพท์นี้ตามความหมาย

เคิม ซึ่งแสดงถึงหลักชีวิตมากกว่า อาตมัน " วิชาญหาญมีความหมายเพียงลมปราณ" อย่างไรก็ตามความหมายปัจจุบันในทางปฏิบัติก็เหมือนกับปรัชญาอินเดียอื่น ๆ ที่หมายถึง อาตมันหรืออัตตา ชีวะนี้มีจำนวนไม่จำกัด ชีวะทั้งหมดเหมือนกันและเป็นนิรันดร^๑

ปรัชญาเซนได้แบ่งชีวะออกเป็น ๒ ประเภท ด้วยกัน คือ ชีวะที่หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ในวัฏฏะสงสารแล้วเรียกว่า มุกตะ (mukta) และชีวะที่ยังไม่หลุดพ้น ยังคงเวียนว่ายตายเกิดอยู่เรียกว่า พัทตะ (baddha) ชีวะที่ยังไม่หลุดพ้นนี้ยังแยกย่อยออกไปได้อีก เป็นประเภทที่เคลื่อนไหวได้ เรียกว่า "ตรสะ" (trasa) และประเภทที่เคลื่อนไหวไม่ได้เรียกว่า "สถาวระ" (sthāvara)

ชีวะประเภท "สถาวระ" (sthāvara) นี้ จะอาศัยอยู่ในปริมาณของธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ และในพืชต่าง ๆ และมีความรู้สึกได้ทางกายคือทางกายสัมผัส

ชีวะประเภท "ตรสะ" (trasa) ยังแบ่งออกไปอีกเป็น ๔ ชนิด คือ ชนิดที่มีประสาทสัมผัสสองทาง คือ ทางกายสัมผัส และทางชีวหาสัมผัส ได้แก่ พวกหนอนต่าง ๆ ชนิดต่อมาคือพวกที่รับสัมผัสได้สามทาง คือ ทางกาย ทางลิ้น และทางจมูก ได้แก่พวกมดต่าง ๆ ชนิดต่อมาคือ พวกที่รับสัมผัสได้สี่ทาง คือ ทางกาย ทางลิ้น ทางจมูก และทางตา ได้แก่พวกผึ้งต่าง ๆ ชนิดสุดท้าย คือ พวกที่รับสัมผัสได้ถึงห้าทาง คือ ทางกาย ทางลิ้น ทางจมูก ทางตา และทางหู ได้แก่

^๑ เอ็ม หิริยานะ แดง , ปรัชญาอินเดียสังเขป , วิจิตร เกกวิสิษฐ์ แปล
หน้า ๑๐๓

พวกสัตว์ชั้นสูง และ รวมถึงมนุษย์ด้วย ?

สัมปชัญญะ (consciousness) จัดเป็นสารัตถะที่สำคัญของชีวิต ไม่ว่าจะชีวิตนั้นจะอยู่ในประเภทต่ำสุด จนถึงสูงสุด ความแตกต่างในเรื่องความมากน้อยของสัมปชัญญะที่ชีวิตจะมีได้นั้น ก็ต้องขึ้นอยู่กับอนุของกรรมที่หล่อหลอมชีวิตนั้น ๆ เอาไว้ ถ้ามีอนุของกรรมหล่อหลอมอยู่มาก ชีวิตก็แสดงสัมปชัญญะ ออกมาได้ค่อน เพราะมีสิ่งชักขวางอยู่มาก ถ้าอนุของกรรมหล่อหลอมอยู่น้อย ชีวิตก็แสดงสัมปชัญญะออกมาได้มาก เพราะมีสิ่งชักขวางอยู่น้อย และถ้าไม่มีอนุของกรรมหล่อหลอมเลยอย่างชีวิตที่เข้าถึงความหลุดพ้นแล้ว ชีวิตก็จะแสดงสัมปชัญญะออกมาให้ปรากฏได้เต็มที่ เนื่องจากปราศจากสิ่งชักขวางการปรากฏของสัมปชัญญะ

ปรัชญาเซนแสดงทรรศนะเกี่ยวกับสภาพดั้งเดิมของชีวิตเอาไว้ว่า ชีวิตทั้งหลายมีคุณลักษณะที่เหมือนกัน คือ มีศรัทธาเป็นอนันต์ (คือไม่มีขอบเขตจำกัด) มีความรู้เป็นอนันต์ มีความสุขเป็นอนันต์ และมีวิริยะหรือความเพียรเป็นอนันต์ด้วย

1. " The bound souls are further divided into mobile (trasa) and immobile (sthavara). The latter live in the atoms of earth, water, fire and air and in the vegetable kingdom and have only one sense - that of touch. The mobile souls are again classified as those who have two senses (e.g. worms) , three senses (e.g. ants) , four senses (e.g. wasps, bees etc.) and five senses (e. g. higher animals and men)", Sharma, A critical Survey of Indian Philosophy, P 63

2. " The soul in its intrinsic nature possesses Infinite Faith, Infinite Knowledge , Infinite Bliss and Infinite Power," Ibid, P 63

ชีวะทั้งหลายในสภาพแท้จริงของมันก็คือ มีความประจักษ์เป็นอนันต์ มีความรู้เป็นอนันต์ มีความสุขเป็นอนันต์ และมีวิริยะเป็นอนันต์ มันเป็นสิ่งสมบูรณ์ทุกอย่าง

ธรรมชาติที่แท้จริงของชีวะ คือ ความสมบูรณ์และมีปัญญาไม่จำกัด มีสันติไม่จำกัด มีศรัทธาไม่จำกัด และมีพลังไม่จำกัด เป็นลักษณะ แต่ในระหว่างที่มันมารวมกับวัตถุตามลักษณะของสังสาระ ลักษณะเหล่านี้ถูกบังคับแต่มีได้ถูกทำลาย^๒

สารัตถะ หรือ คุณภาพเหล่านี้ของชีวะ จะแตกต่างกันไปก็แต่เฉพาะชีวะที่ยังติดข้องอยู่กับการเวียนว่ายตายเกิดที่เราเรียกว่า "พัทธชีวะ" เท่านั้น สิ่งสำคัญที่ทำให้คุณภาพของชีวะค่อยลงไป ก็คือ อณูของกรรมที่ชีวะต่าง ๆ มีไม่เท่ากันคั้งกล่าวมาแล้ว

"ชีวะเป็นผู้รู้ ผู้ถูกกระทำ และผู้เสวยผลของกรรม"^๓

๑. "The soul in its pure state is possessed of infinite perception (ananta - darsana), infinite knowledge (ananta - jñāna .), infinite bliss (ananta - sukha) and infinite power (ananta - virya). It is all perfect", Surendranath Dasgupta , A History of Indian Philosophy By the late, (Cambridge: Cambridge University Press, 1๙32) , P 189

๒ เอ็ม. หิริยันนะ แดง, ปรัชญาอินเดียน สังเขป , วิจิตร เกศวิศิษฐ์ แปล, หน้า ๑๐๓

๓. " A Jiva is a real knower (jñātā), a real agent (kartā) and a real experient (bhoktā)"., Sharma , A Critical Survey of Indian Philosophy , p 63

การที่ปรัชญาเซนจัดชีวะไว้ในสสารประเภท อัสติกายะ หรือสสารประเภทมีรูปร่าง ก็เพราะชีวะมีการกินที่ในอวกาศ แต่การกินที่ของชีวะไม่เหมือนกับ การกินที่ของสิ่งซึ่งเป็นวัตถุ สิ่งที่เป็นวัตถุเช่นก้อนหิน เมื่อมันกินที่อยู่ ณ ที่ใดแล้ว สิ่งอื่นจะไปปรากฏอยู่ในที่เดียวกับมันอีกไม่ได้ ส่วนการกินที่ของชีวะนั้นเหมือนแสงสว่าง เช่น แสงสว่างจากหลอดไฟฟ้าดวงที่หนึ่งกับแสงสว่างจากหลอดไฟฟ้าดวงที่สอง, ดวงที่สาม สามารถกินที่ในที่เดียวกันได้โดยไม่มีการกระทบกระทั่งกันเลย ชีวะก็เช่นเดียวกัน แม้จะมีอยู่เป็นจำนวนมากในที่เดียวกันก็กินที่อยู่รวมกันได้

และแม้ว่าชีวะนี้จะเป็นสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง (formless) ก็ตาม แต่เมื่อมันเข้าไปอยู่ในร่างกายของสัตว์ชนิดใด มันก็จะมีขนาดและรูปร่างเหมือนสัตว์ชนิดนั้นด้วย ชีวะของมดก็มีขนาดและรูปร่างเหมือนมด ชีวะของช้างก็มีขนาดและรูปร่างเหมือนช้าง ชีวะของคนก็จะมีขนาดและรูปร่างเหมือนคน ร่างกายของคนกินที่เท่าไร ชีวะของคนก็จะกินที่เท่านั้น

ลักษณะการเข้ากินที่ของชีวะในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อาจอธิบายเปรียบเทียบได้เหมือนกับการส่องสว่างของดวงไฟ ซึ่งแม้จะอยู่มุมใดมุมหนึ่งของห้องก็สามารถส่องสว่างไปได้ทั่วทั้งห้อง *

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ชีวะจะมีร่างกายห่อหุ้มอยู่ มีจิตและประสาทรับสัมผัส เป็นอุปกรณ์ในการรับรู้โลกภายนอก แต่ร่างกายและประสาทรับสัมผัสก็ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของกรรม และปิดกันชัดขวางมิให้ชีวะมีความรู้ได้โดยตรง และอย่างเสรี

* " The manner in which the soul occupies the body is often explained as being similar to the manner in which a lamp illumines the whole room though remaining in one corner of the room",
Surenranath Dasgupta, A History of Indian Philosophy By the late ,
p.189

ความรู้เป็นคุณลักษณะที่สำคัญอย่างหนึ่งของชีวิต เมื่อใดที่ไม่มีร่างกายและกรรมเป็นสิ่งปิดกั้นและชักขวางแล้ว เมื่อนั้นชีวิตจะแสดงความรู้ของมันออกมาได้อย่างเต็มที่

ชีวิตที่หลุดพ้นจากพันธนาการของกรรมและร่างกายเป็นชีวิตที่เข้าถึงความหลุดพ้น จากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ และบรรลุถึงความเป็นสัมพันธู์ คือ มีความสามารถรู้ทุกสิ่งทุกอย่างในทุกแง่ทุกมุมได้โดยตรง

ปรัชญาเชนมีทฤษฎะว่าชีวิตมีลักษณะเป็นสิ่งเที่ยงแท้ ไม่แตกดับ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง และอย่างที่รู้จักกันอยู่แล้วว่า ตามสภาพความเป็นจริง คุณสมบัตินี้ดั้งเดิมของชีวิตนั้น ชีวิตทั้งหลายมีคุณสมบัตินี้เหมือนกันหมด คือ มีศรัทธา มีความรู้ มีความสุข และมีวิริยะ เป็นอนันต์ ทั้งสิ้น แต่ต่อมาคุณสมบัตินี้ดั้งเดิมเหล่านี้ต้องมีมัวลงไปก็เพราะมีอุปสรรคมาที่ชักขวางมิให้ชีวิตได้แสดงคุณสมบัตินี้แท้จริงออกมาได้ สิ่งที่ทำให้ชีวิตต้องสูญเสียความบริสุทธิ์ดั้งเดิมก็คือ อนุภาคของกรรมเก่าที่เคยกระทำเอาไว้ จะหลัง-ไหลเข้าไปห่อหุ้มชีวิตเอาไว้ และทำให้ชีวิตต้องติดข้องอยู่กับกรรมคือการเวียนว่ายตายเกิด

จากทฤษฎะเรื่องกรรมดังกล่าวนี้เอง จึงทำให้หลักการสอนที่สำคัญของปรัชญาเชน มุ่งไปอยู่ที่การทำลายกรรมเก่าให้หมดไปโดยการบำเพ็ญตะบะเพื่อให้ร่างกายอ่อนเป็นการเผากิเลส (อนุภาคของกรรมเก่า) ให้หมดไป และกันมิให้อนุภาคของกรรมใหม่แทรกซึมเข้าไปทำให้ชีวิตสูญเสียความบริสุทธิ์ดั้งเดิมไปอีก หากทำได้สำเร็จเช่นนี้ ชีวิตจะสามารถปลดปล่อยตนเองให้พ้นจากพันธนาการทั้งปวงได้ตลอดไป

ความเป็นตัวตนของบุคคลที่เรารู้จักกันอยู่แล้วมีลักษณะเป็น ทวิภาวะ ประกอบด้วย จิตธาตุ และ วัตถุธาตุ จุดประสงค์ของชีวิตก็คือการข่มหรือปราบวัตถุ เพื่อสลัดออกจากอิทธิพลชั่วร้ายของมัน และด้วยการสลัดออกจากวัตถุนี้ ก็ทำให้ชีวิตสามารถเปิดเผยคุณสมบัตินี้ภายในของมันได้เต็มที่ *

* เอ็ม. ทิริยันนะ แดง, ปรัชญาอินเดียน, วิจิตร เกตุวิศิษฐ์ แปล, หน้า ๑๐๓

พุทธปรัชญา

ปรัชญาฮินดูกับพุทธปรัชญามีรากฐานการเริ่มต้นที่ไม่เหมือนกัน ความคิดพื้นฐานในพุทธปรัชญาเป็นความคิดเรื่องอัตตา และการค้นคว้าหาว่า ทำอย่างไรจึงจะถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ จุดนี้เองทำให้พุทธปรัชญาแตกต่างจากศาสนาฮินดู ปรัชญาฮินดูจะเริ่มด้วยการค้นหา "อัตตา" หรือ "ตัวตน" ที่แท้จริงว่าเป็นอย่างไร และ "อัตตา" นี้เองในศาสนาพราหมณ์จะเรียกว่า "อาตมัน" และมีความเชื่อด้วยว่า มนุษย์แต่ละบุคคลนั้นประกอบไปด้วยร่างกายและวิญญาณ (ตัวตนแท้จริงของมนุษย์) ถ้าเกิดความรู้แจ้งในธรรมชาติอันแท้จริงของตนเอง อาตมันก็จะบรรลุลูกความหลุดพ้นเข้าร่วมเป็นเอกภาพกับพรหม ได้เสวยสุขเป็นนิรามิสสุข คือความสุขอย่างถาวร เต็มเปี่ยม การหลุดพ้นไปสู่นิรามิสสุขนี้เรียกว่า "โมกษะ" ดังได้กล่าวแล้วว่าพุทธปรัชญาปฏิเสธเรื่อง "อัตตา" ฉะนั้น การหลุดพ้นในพุทธปรัชญาจึงหมายถึงการเห็นแจ้งในอนัตตา ซึ่งตรงกันข้ามกับฮินดู และความหลุดพ้นของพุทธปรัชญาเรียกว่า "นิพพาน" มีสภาพเป็นการดับกิเลส และความทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง

ศาสนาฮินดูเชื่อว่า มีพระเจ้าผู้สร้างมนุษย์ให้มีวิญญาณ แต่ศาสนาพุทธไม่พูดถึงเรื่องผู้สร้าง ไม่พูดถึงการกำเนิดของโลก แต่จะอธิบายหลักคำสอนโดยไว้หลักอนัตตา ความไม่มีตัวตน ในปรัชญาภควัทคีตาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปรัชญาฮินดู คนอินเดียมักอ้างถึงคัมภีร์นี้เสมอ เพราะคัมภีร์นี้เป็นปรัชญาแห่งกรรมและการกระทำ ถือเป็นหลักจริยธรรมของชาวอินเดีย คัมภีร์ภควัทคีตากล่าวว่ามนุษย์มีร่างกายและวิญญาณแยกจากพรหมัน หรือพระเจ้า (God) และถือว่า วิญญาณเป็นอาตมันย่อยแยกจากพรหมันหรือพระเจ้า ซึ่งให้ร่างกายและชีวิตแก่เขา และพรหมันก็จะเป็นผู้ทำลายและให้ความตายแก่มนุษย์ มนุษย์ทุกคนจะตายเฉพาะร่างกาย ส่วนวิญญาณจะไม่แตกดับไปพร้อมกับร่างกาย การฆ่ากันเป็นเพียงการฆ่าทางร่างกายเท่านั้น

" ปรัชญาอุปนิษัท เชื่อว่า ตัวตน หรือ อาตมัน จะเปลี่ยนจากร่างหนึ่งไปยังอีกร่างหนึ่ง เหมือนเวลาคนเปลี่ยนเสื้อผ้าจากรูชุดหนึ่งไปยังอีกรูชุดหนึ่ง เสื้อผ้า

แต่ละชุดจะแตกต่างกันไป แต่ในพุทธศาสนาไม่สามารถจะยอมรับหลักความเชื่อเรื่องตัวตนเหล่านี้ได้ ตามหลักคำสอนของพุทธศาสนาจะบอกไว้ว่า ทุกสิ่งไม่มีตัวตนหรือเป็นอนัตตาทั้งสิ้น"^๑

ปัญหาเรื่อง "อัตตา" ในพุทธศาสนา

ตามหลักความเชื่อทางพุทธศาสนาปฏิเสธว่า "อัตตา" หรือ "ตัวตน" นั้นไม่มี เพราะพระพุทธองค์มีทรรสนะว่าสิ่งที่เข้าใจกันว่า เป็นอัตตานั้นเพียงสภาวะ-ธรรมที่มาประชุมกัน ไม่ใช่ภาวะที่แท้จริง หากเป็นกระบวนการของสิ่งประสม แต่ในแง่ของสมมุติสัจจะพระพุทธองค์ตรัสว่า "คำว่าอัตตานั้นเป็นโลกสมัญญา โลกนิรุกติ โลกโวหาร ทถาคตย่อมร้องเรียกตามไปค้าย แต่หาไคยถือมิ" (โปฏฐุปาทสุตตทนิคาย)^๒

๑. " The Upanisads believe that the permanent soul or self (atman) transmigrates from one body to another body like a man changing from one set of clothes to another . The sets of clothes are different, but the man who changes them is one and the same man . Similarly the self (atman) remains identical in two different bodies in a series of transmigrations. Buddhism does not and cannot agree with this mode of the continuation of life after death , since it does not accept the existence of a permanent " soul - substance". According to Buddhist teaching is non - self or anatta". Sunthorn Na - Rangsi. The Buddhist Concepts of Karma And Rebirth . (Bangkok : Mahamakut Rajavidyalaya Press), 1976 P

^๒ เสถียร โพธิ์นันทะ , ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๑ , (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย , ๒๕๑๔) หน้า ๘๒

มติของพุทธธรรมถือว่าทุกสิ่งเป็นอนัตตา ไม่มีอะไรบางอย่างซึ่งเป็นแก่นแท้ของสิ่งต่าง ๆ ในโลกและมีการดำรงอยู่ได้อย่างไม่แปรสภาพ แต่มติของพุทธธรรมถือว่า ทุกสิ่งเกิดเพราะมีเหตุปัจจัย เปลี่ยนแปลงไปแล้วสิ้นสุดลงเพราะว่าเหตุปัจจัยเหล่านี้ได้แปรไปหรือสิ้นสุดลง พุทธธรรมจะมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของ ส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวคนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้น ออกไปให้หมดก็จะมีไม่พบตัวตนของ สิ่งนั้นเหลืออยู่ ตัวอย่างง่าย ๆ ที่ยกขึ้นมาอย่างกันบ่อย ๆ ก็คือ "รถ" เมื่อนำส่วนประกอบต่าง ๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนดบัญญัติเรียกกันว่า "รถ" แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกัน ก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลายซึ่งมีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน จำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว คือตัวตนของรถมิได้มีอยู่ต่างหากจาก ส่วนประกอบเหล่านั้น มีแต่เพียงคำบัญญัติว่า "รถ" สำหรับสภาพที่มารวมตัวกัน เข้าของ ส่วนประกอบเหล่านั้น แม้ส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ นั้นเองก็ปรากฏขึ้นโดยการรวมตัวกัน เข้าของ ส่วนประกอบย่อย ๆ ต่อ ๆ ไปอีก และหาตัวตนที่แท้จริงไม่พบเช่นเดียวกัน เมื่อพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่า มีอยู่ในฐานะมีส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมเข้าด้วยกัน °

การปฏิเสธ "อัตตา" ของพุทธศาสนานั้น ไม่ได้หมายถึง อัตตา หรือตัวตน ของ วัตถุต่าง ๆ แต่ตามความเป็นจริงแล้ว พุทธศาสนาต้องการปฏิเสธว่า "อัตตา" หรือ ตัวตน ของ มนุษย์ โดยแท้จริงนั้นไม่มี ธรรมชาติของมนุษย์นั้นประกอบด้วย ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ

รูป คือ ส่วนที่เป็นเนื้อหนังมังสาและอวัยวะทั้งปวงของคน

วิญญาณ คือ การรับรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิด มากระทบอายตนะทั้ง ๖ คือ หู จมูก ลิ้น กาย ใจ วิญญาณ ในศาสนาพุทธจึงไม่ได้หมายถึง โชล (soul) หรืออัตตา ตามนัยที่ใ้กล่าวมาแล้ว

° พระศรีวิสุทธิโมลี , วรรณไวทยาการ ชุมมบทความทางวิชาการ , พุทธธรรม , (กรุงเทพมหานคร , บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช , ๒๕๑๘) หน้า ๑๓

สิ้นใครสเกคือรู้สึกเค็ม ก็เกิดชีวหาวิญญาณ เมื่อเกลือหมกการรับรู้ รสเค็มก็หมกชีวหาวิญญาณก็ดับลง

เวทนา คือ ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือเฉย ๆ ต่อวิญญาณ หรือการรับรู้ที่เกิดขึ้นแต่ละครั้ง

สัญญา คือ การหมายรู้ หรือ จำได้ถึงสิ่งต่าง ๆ ที่เคยรับรู้ และรู้สึกมาแล้ว เช่น จำได้ว่าขนมทองหยอดมีรสหวาน และเราพอใจเมื่อได้ลิ้มรส

สังขาร คือ แรงจูงใจที่จะผลักดันให้มนุษย์กระทำการ หรือไม่กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง แรงจูงใจนี้เป็นผลรวมของการรับรู้ ความรู้สึก และความจำที่เคยมีมา เช่น ตาเรารับรู้ (วิญญาณ) ของสิ่งหนึ่งว่าสีเหลือง ความจำ (สัญญา) บอกเราว่า ของสีเหลืองนี้มีรสหวานและอร่อย จึงเกิดแรงจูงใจทำให้เราอยากหยิบกิน แรงจูงใจนี้เกิดจากอำนาจของสังขารที่ปรุงแต่งขึ้น ทำให้เรามีความปรารถนา ความอยาก ความรัก ความเกลียดในสิ่งต่าง ๆ

ในชีวิตประจำวันของเรา ขณะที่เราคิด พุค หรือทำอะไรสิ่งหนึ่ง ชั้น ๕ แต่ละอย่างทีประกอบกันขึ้นเป็นตัวเรา ทำงานผสมผสานกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความถี่เร็วของการเกิดดับของชั้น ๕ แต่ละอย่าง ทำให้เราเข้าใจผิดว่า ไม่มีการเกิดดับ มีแต่การคงทนถาวรอยู่ตลอดเวลา ทำให้เข้าใจผิดกันไปว่ามีตัวตน หรืออัตตาอยู่ต่างหากไปจากชั้น ๕ และเป็นตัวยืนโรงกระทำการต่าง ๆ แต่ความจริงแล้วถ้าเราแยกชั้น ๕ แต่ละส่วนออกจากกันแล้วก็จะไม่มีตัวตน หรืออัตตาที่เป็นตัวยืนโรงเหลืออยู่

รูป ได้แก่สสารหรือวัตถุ ซึ่งเกิดจากการรวมตัว และสลายตัวของธาตุพื้นฐาน ๔ ประการ ที่เรียกว่า "มหาภูตรูป ๔" คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ธาตุแต่ละอย่างก็ไม่คงทนอยู่ได้ มีการเสื่อมสลาย เช่น ธาตุดิน อันใดแก่สิ่งต่าง ๆ ที่มีลักษณะแข็งเสื่อมสลายไปได้ เพราะฉะนั้น ร่างกายของคน (รูป) ซึ่งประกอบขึ้นด้วยมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป หรือรูปอาศัย ๒๔ ซึ่งล้วนแต่เสื่อมสลายไปได้ รูปจึงไม่มีตัวตนที่คงที่อยู่ตลอดไป

วิญญาณ เป็นปรากฏการณ์ทางจิต ที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งเมื่อมีปัจจัยและเงื่อนไขอยู่พร้อม เช่น การรับรู้ทางตาที่เรียกว่า จักขุวิญญาณ ก็เกิดขึ้นเมื่อตากับรูปอยู่พร้อมกัน และอยู่ในเงื่อนไขว่า ตากับรูปต้องอยู่ในระยะที่มองเห็นได้ เมื่อขาดปัจจัย และเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่งไป จักขุวิญญาณก็ดับลง การรับรู้ทางหู (โสตวิญญาณ) การรับรู้ทางจมูก (ฆานวิญญาณ) การรับรู้ทางกาย (กายวิญญาณ) การรับรู้ทางลิ้น (จิหวาวิญญาณ) ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน วิญญาณจึงไม่ใช่ตัวตน อัตตาหรือ โสล ที่สิ่งอยู่ในร่างกายมนุษย์ เพื่อรับรู้ความรู้สึกต่าง ๆ แต่เป็นเพียงศักยภาพของมนุษย์ที่พร้อมจะเกิดขึ้นเมื่อมีเงื่อนไขครบถ้วน

เวทนา สัญญา และ สังขาร ชั้นที่ ๕ ทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็น เจตสิก เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามวิญญาณมา เมื่อไม่มีการรับรู้ เจตสิกทั้งสามนี้ ก็ย่อมเป็นอนัตตาด้วย

ลักษณะที่สำคัญของอัตตา หรือ ตัวตน คือ ภาวะที่เป็นตัวของตัวเอง คือ ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง เรียกว่า เป็นสิ่งสมบูรณ์ หรือ มีบูรณภาพนั้น คือ ถ้า อัตตา หรือ โสล มีอยู่จริง อัตตานั้นต้องมีอยู่ตลอดไป ไม่มีแตกสลาย แม้ร่างกายจะแตกดับไปและสามารถทำกิจกรรมอันเป็นลักษณะเฉพาะของอัตตา คือ กิจกรรมทางจิต อันได้แก่ การรับรู้ ความรู้สึก เพราะกิจกรรมทางจิตเป็นลักษณะเฉพาะที่ทำให้โสลต่างจากสิ่งอื่น ๆ เช่น สสารซึ่งไม่มีความรู้สึกรับรู้สิ่งต่าง ๆ ไม่ได้ ปัญหาที่มีอยู่ว่า อัตตาสามารถทำกิจกรรมทางจิตด้วยตัวมันเองได้หรือไม่ พุทธศาสนามีทรรศนะว่า การรับรู้ ความรู้สึกของคนเราเกิดขึ้นเองไม่ได้ ต้องอาศัยปัจจัยอย่างอื่น และต้องมีเงื่อนไขพร้อมด้วย จึงเกิดการรับรู้ คือ ต้องมีอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิดมากระทบอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงเกิดการรับรู้ขึ้นได้ พุทธศาสนาจึงปฏิเสธว่า อัตตาไม่มี เพราะถ้าอัตตามีอยู่จริงในร่างกายของคนเรา คนก็ต้องรับรู้ความรู้สึกต่าง ๆ ได้เอง โดยไม่ต้องอาศัยอายตนะและอารมณ์ภายนอก แต่ในความเป็นจริง ถ้าคน ๆ หนึ่ง อายตนะทั้งหมดของเขาใช้ไม่ได้เลยสักอย่าง เขาก็จะไม่มีทางรับรู้อะไรเลย

นอกจากนี้ ถ้าอัครามีอยู่จริงก็ต้องมีบุรณภาพเป็นนายของตัวเอง อยากรู้
 ทำกิจกรรมใด ก็ต้องทำได้ตามอำเภอใจ เช่น อยากรู้อินชมนมหวาน หยิบมะนาวมากิน
 ก็น่าจะรู้สึกหวานได้ แต่ก็ไม่เป็นเช่นนั้น คนเราไม่มีอำนาจบังคับให้เกิดความรู้สึก
 ดังที่ปรารถนาโดยซัดกับเงื่อนไขภายนอกได้ ด้วยเหตุนี้เองพระพุทธองค์จึงได้ตรัสไว้
 เป็นใจความว่า ชั้น ๕ แต่ละอย่างไม่ใช่อัครา เพราะถ้าเป็นอัคราแล้วก็น่าคิด
 ให้ตัวเองไม่เสื่อมสลายได้ ไม่ว่าจะอยู่ในสภาพแวดล้อมอย่างไร แต่ความเป็นจริง
 ชั้นทั้ง ๕ เปลี่ยนแปรเสื่อมสลายอยู่เสมอ และหากว่าชั้น ๕ มีตัวตน มีบุรณภาพ
 แล้ว การปรารถนาให้รับรู้anythingก็ควรจะได้รับรู้เช่นนั้น แต่ความเป็นจริงหาได้
 เป็นเช่นนั้น ดังนั้น พุทธศาสนาจึงมีทรรศนะว่า มนุษย์เรานั้น เป็นเพียงการรวมตัว
 ของชั้น ๕ เท่านั้น ไม่มี อัครา ตัวตน หรือ โสฬ ที่คงอยู่อย่างแน่นอนเลย

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย